

**KLASTER VA HUDUDIIY IXTISOSLASHUVNING NAZARIY
ASOSLARI HAMDA IQTISODIY RIVOJLANISHDAGI O'RN**

Independent Researcher

Karshi State University

Farrukh Abdurazzakovich Uralov

E-mail: Qarwi007@gmail.com

Hududiy iqtisodiy o'sishni jadallashtirishda klasterlash va sanoat ixtisoslashuvi muhim strategik yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Chunki zamonaviy iqtisodiyot sharoitida hududlarning raqobatbardoshligi mavjud resurslardan samarali foydalanish, ishlab chiqarish zanjirlarini integratsiyalash va yuqori qo'shilgan qiymat yaratish imkoniyatlari bilan belgilanadi. Klasterlash mexanizmi korxonalar, xizmat ko'rsatish subyektlari, ilmiy-tadqiqot muassasalari hamda infratuzilma tizimlari o'rtasida o'zaro kooperatsiyani kuchaytirib, innovatsion faollikni oshirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, sanoat ixtisoslashuvi hududning tabiiy, mehnat va investitsion salohiyatidan kelib chiqib, muayyan tarmoqlarda yuqori samaradorlikka erishish imkonini beradi. Ayniqsa, hududlar kesimida sanoat ishlab chiqarishini ixtisoslashtirish eksport salohiyatini oshirish, yangi ish o'rinlarini yaratish va iqtisodiy tarkibiy transformatsiyani jadallashtirishda muhim omil sifatida namoyon bo'lmoqda. Shu sababli, hududiy rivojlanish siyosatida klasterlash va sanoat ixtisoslashuvini ilmiy asosda tashkil etish dolzarb iqtisodiy masalalardan biri hisoblanadi.

Zamonaviy iqtisodiyot fanida hududiy iqtisodiy o'sish konsepsiyalari ko'pincha fazoviy o'lchovni e'tiborsiz qoldiradigan an'anaviy makroiqtisodiy tahlildan lokalizatsiyalashgan jarayonlarni chuqur tushunishga qarab sezilarli evolyutsiyani boshdan kechirdi. O'nlab yillar davomida ortodoks iqtisodiy nazariya iqtisodiyotni kapital va mehnat bir zumda hamda to'siqlarsiz harakatlanadigan fazoviy vakuumda faoliyat yurituvchi tizim sifatida ko'rib keldi. Biroq, amaliy iqtisodiyot va fundamental nazariy o'zgarishlar geografik yaqinlik,

fazoviy konsentratsiya va mahalliy institutsional muhit shunchaki ikkinchi darajali omillar emas, balki iqtisodiy farovonlikning asosiy harakatlantiruvchi kuchlari ekanligini isbotladi. Transport va kommunikatsiya xarajatlari tez sur'atlar bilan pasayib borayotgan globallashuv sharoitida fazoviy iqtisodiyotning o'ziga xos paradoksi yuzaga keladi: garchi kapital va texnologiyalar butun dunyo bo'ylab erkin harakatlanishi mumkin bo'lsa-da, raqobat afzalliklari, innovatsiyalar va iqtisodiy o'sish tobora ko'proq mahalliy lashib, aniq hududlarga bog'lanib bormoqda.

Ushbu paradoks markazida ikkita fundamental, o'zaro bog'liq, ammo nazariy jihatdan farq qiluvchi fenomen yotadi: sanoat (tarmoq) ixtisoslashuvi va klasterlash. Sanoat ixtisoslashuvi an'anaviy ravishda hudud resurslarining u qiyosiy yoki mutlaq afzalliklarga ega bo'lgan tarmoqlarda to'planishi jarayoni sifatida qaraladi. Klasterlash esa o'z navbatida sinergetik effekt yaratuvchi va umumiy raqobatbardoshlikni oshiruvchi geografik jihatdan to'plangan firmalar, yetkazib beruvchilar va qo'llab-quvvatlovchi tuzilmalar o'rtasidagi iqtisodiy, ijtimoiy va institutsional o'zaro aloqalarning ancha murakkab arxitekturasini ifodalaydi.

Sanoat ixtisoslashuvi konsepsiyasi klassik siyosiy iqtisodning paydo bo'lish davriga borib taqaladigan chuqur tarixiy va nazariy ildizlarga ega. Nima uchun ma'lum hududlar o'z ishlab chiqarish quvvatlarini aniq turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarishga qaratishini tushunish hududiy o'sish mexanizmlarini hal qilishning kalitidir.

Ixtisoslashuv nazariyasining poydevori Adam Smit va Devid Rikardoning asarlarida yaratilgan. Agar Smit mehnat taqsimoti zarurligini unumdorlik va iqtisodiy boylikni oshirishning asosiy manbai sifatida asoslagan bo'lsa, Rikardo qiyosiy afzalliklar konsepsiyasini kiritdi. Klassik modelga ko'ra, hududiy ixtisoslashuv unumdorlikdagi tabiiy farqlar bilan belgilanadi: hudud boshqa hududlarga nisbatan muqobil ishlab chiqarish xarajatlari past bo'lgan tovarlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashishi kerak. Keyinchalik bu g'oya Xeksher-Olin teoremasida o'z ifodasini topdi, u ixtisoslashuvni ishlab chiqarish omillari (mehnat, yer, kapital) bilan ta'minlanganlik nuqtai nazaridan tushuntirib berdi. Hudud o'zida ko'p bo'lgan omillardan intensiv foydalanadigan tovarlarni eksport qilishga

ixtisoslashadi va taqchil resurslarni talab qiladigan tovarlarni import qiladi.

Biroq, klassik va ilk neoklassik modellar qat'iy farazlarga asoslangan edi: mukammal raqobat, mahsulotlarning bir xilligi, doimiy miqyos samarasi va transport xarajatlarining yo'qligi. Ushbu cheklovlar nima uchun o'xshash resurslarga ega bo'lgan hududlar ko'pincha mutlaqo farq qiluvchi ixtisoslashuvlarni rivojlantirishi va nima uchun iqtisodiy faoliyat har doim ham aniq tabiiy afzalliklarga ega bo'lmagan nuqtalarda aglomeratsiyaga moyilligini tushuntirishga imkon bermas edi.

Fazoviy omilni neoklassik tahlilga kiritishga urinishlar Ioxann fon Tyunen¹, Alfred Veber, Valter Kristaller² va XX asr o'rtalarida Uolter Ayzard asos solgan hududiy fanning (Regional Science) shakllanishiga olib keldi. Joylashuvning veberian nazariyasi (Weberian location theory) ixtisoslashuv va aglomeratsiyani ratsional iqtisodiy agentlarning transport va ishchi kuchi xarajatlarini minimallashtirishga intilishi bilan izohladi. Ayzard va uning izdoshlari joylashuv nazariyasini tarmoqlararo balans tahlili bilan birlashtirib, fazoviy muvozanatni tahlil qilish uchun murakkab matematik apparatni ishlab chiqdilar. Shunga qaramay, ushbu nazariyalar firmalar o'zaro ta'sirning dinamik effektlarini va miqyosdan o'suvchi samarani hisobga olmasdan, qarorlarni mustaqil qabul qiladigan paradigma doirasida qolib ketdi.

Hududiy ixtisoslashuvning metrikalari va kvantifikatsiyasi nazariy konstruktarni obyektiv tahlil tekisligiga o'tkazish uchun iqtisodiyot fani hududning tarmoq ixtisoslashuvi darajasini qat'iy o'lchash imkonini beruvchi qator matematik indikatorlarni ishlab chiqdi. Ushbu metrikalar ma'lum bir milliy yoki global standartga nisbatan "ixtisoslashuv" nima ekanligini nazariy tushunishni aks ettiradi.

Ixtisoslashuvning fundamental indikatorlari orasida quyidagilar ajralib turadi:

1. Lokalizatsiya koeffitsiyenti (Location Quotient - LQ) .
2. Xerfindal-Xirshman indeksi (Herfindahl-Hirschman Index - HHI).

¹ Thünen, J. H. von. (1966). *Isolated state: An English edition of Der isolierte Staat*. Pergamon Press. (Original work published 1826)

² Christaller, W. (1966). *Central places in southern Germany*. Prentice-Hall. (Original work published 1933)

3.Entropiya indeksi (Entropy Index).

4.Milliy o'rtachalashtirish koeffitsiyenti (National Average Index).

Lokalizatsiya koeffitsiyenti
• Ushbu ko'rsatkich ixtisoslashuvni mintaqaviy bandlik (yoki ishlab chiqarish) tarkibining milliy ko'rsatkichdan og'ishi sifatida konseptualizatsiya qiladi.
Xerfindal-Xirshman indeksi
• Tarmoq bozorlari nazariyasidan (u yerda monopollashuvni o'lchaydi) olingan HHI hududiy iqtisodiyotda iqtisodiyot tarkibining mutlaq konsentratsiyasini baholash uchun ishlatiladi.
Entropiya indeksi (Entropy Index)
• Axborot nazariyasiga asoslanib, ushbu indeks tarkibiy xilma-xillik darajasini baholaydi.
Milliy o'rtachalashtirish koeffitsiyenti
• Mintaqaning tarmoq ulushlari milliy iqtisodiyotdagi mos ulushlardan og'ishlarining kvadratlari yig'indisini o'lchaydi.

Rasm “Mintaqaviy iqtisodiyot tarkibini baholashning asosiy statistik indekslari va ko‘rsatkichlari”

Mazkur rasmda mintaqaviy iqtisodiyotning tarkibiy holatini, ixtisoslashuv darajasini hamda tarmoqlar konsentratsiyasini baholashda qo‘llaniladigan asosiy statistik va ekonometrik ko‘rsatkichlar tizimi aks ettirilgan. Unda to‘rtta muhim indeks — lokalizatsiya koeffitsiyenti, Xerfindal–Xirshman indeksi (HHI), entropiya indeksi va milliy o‘rtachalashtirish koeffitsiyenti keltirilgan bo‘lib, ular hudud iqtisodiyotining diversifikatsiyasi va tarkibiy muvozanatini tahlil qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. ushbu ko'rsatkich ixtisoslashuvni mintaqaviy bandlik (yoki ishlab chiqarish) tarkibining milliy ko'rsatkichdan og'ishi sifatida konseptualizatsiya qiladi. U mintaqa iqtisodiyotidagi ma'lum bir tarmoq ulushining mamlakat iqtisodiyotidagi aynan shu tarmoq ulushiga nisbati sifatida hisoblanadi. Agar LQ birdan oshsa, nazariya hudud ushbu tarmoqqa ixtisoslashganligini va bu tarmoq tashqi talabni qondirib hamda tashqaridan daromad keltirib, hududning "eksport bazasi"ni (economic base) shakllantirishini ta'kidlaydi.

Birinchi ko'rsatkich — **lokalizatsiya koeffitsiyenti** mintaqaning ma'lum tarmoq bo'yicha milliy iqtisodiyotga nisbatan qanchalik ixtisoslashganligini aniqlaydi. Ushbu indeks hududda ayrim tarmoqlarning yuqori ulushga ega ekanligini ko'rsatib, iqtisodiy ixtisoslashuv darajasini baholash imkonini beradi

Ikkinchi ko'rsatkich — **Xerfindal–Xirshman indeksi (HHI)** iqtisodiyotdagi tarmoqlar konsentratsiyasini o'lchaydi. Indeksning yuqori qiymati iqtisodiy faoliyat bir necha yirik tarmoqlarda jamlanganligini, past qiymati esa diversifikatsiya darajasi yuqoriligini anglatadi. Mazkur indeks mintaqada monopoliyalashuv yoki tarmoqlar ustunligini baholashda keng qo'llaniladi³. Tarmoq bozorlari nazariyasidan (u yerda monopollashuvni o'lchaydi) olingan HHI hududiy iqtisodiyotda iqtisodiyot tarkibining mutlaq konsentratsiyasini baholash uchun ishlatiladi. Indeks mintaqadagi barcha tarmoqlar ulushlarining kvadratlari yig'indisi sifatida hisoblanadi. Nazariy optimumga (mukammal diversifikatsiya) $1/N$ (bu yerda N — tarmoqlar soni) qiymatida erishiladi, 1.0 ga yaqinlashayotgan qiymat esa hududning o'ta yuqori, mono-tarmoq ixtisoslashuvidan dalolat beradi, bu esa yuqori zaiflikni ko'rsatishi mumkin.

Uchinchi ko'rsatkich — **Entropiya indeksi** iqtisodiyotdagi tarkibiy xilma-xillik darajasini aniqlashga xizmat qiladi. Axborot nazariyasiga asoslangan ushbu indeks tarmoqlar o'rtasidagi muvozanatni ko'rsatadi. Entropiya darajasi oshgani sari iqtisodiyot diversifikatsiyalashgan va barqaror bo'lib boradi⁴. Axborot nazariyasiga asoslanib, ushbu indeks tarkibiy xilma-xillik darajasini baholaydi. HHI dan farqli o'laroq, entropiya indeksi mintaqaviy iqtisodiyotda yangi, kichik tarmoqlarning paydo bo'lishiga sezgirroqdir, bu esa uni rivojlanishning yangi yo'llari vujudga kelishini o'rganayotgan evolyutsion iqtisodchilar uchun qulay vositaga aylantiradi

To'rtinchi ko'rsatkich — **milliy o'rtachalashtirish koeffitsiyenti** hududiy iqtisodiyot tarkibining milliy iqtisodiyot tarkibidan qanchalik farqlanishini ifodalaydi. Ushbu ko'rsatkich mintaq tarmoqlarining umumrespublika tarkibiga

³ Herfindahl, O. C. (1950). *Concentration in the U.S. steel industry* (Doctoral dissertation). Columbia University.

⁴ Shannon, C. E. (1948). A mathematical theory of communication. *Bell System Technical Journal*, 27(3), 379–423.

mos yoki nomos ekanligini aniqlash imkonini beradi. Mintaqaning tarmoq ulushlari milliy iqtisodiyotdagi mos ulushlardan og'ishlarining kvadratlari yig'indisini o'lchaydi. Nol qiymati mukammal diversifikatsiyani ko'rsatadi (mintaqa tarkibi milliy tarkib bilan bir xil), ko'rsatkichning o'sishi esa o'ziga xos ixtisoslashuvning chuqurlashuvini aks ettiradi.

Xulosa va takliflar : Xulosa qilib aytganda, hududiy iqtisodiy o'sishni ta'minlashda klasterlash va sanoat ixtisoslashuvi zamonaviy iqtisodiy siyosatning muhim strategik yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Klasterlashuv korxonalar, ilmiy-tadqiqot institutlari va infratuzilma subyektlari o'rtasidagi integratsiyani kuchaytirib, innovatsion rivojlanish, ishlab chiqarish samaradorligi hamda hududiy raqobatbardoshlikni oshirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, sanoat ixtisoslashuvi hududlarning tabiiy-iqtisodiy salohiyatidan samarali foydalanish imkonini yaratib, eksport hajmini kengaytirish, yangi ish o'rinlari yaratish va iqtisodiy tarkibiy transformatsiyani jadallashtirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Shuningdek, hududiy iqtisodiyotning tarkibiy holatini baholashda lokalizatsiya koeffitsiyenti, Xerfindal–Xirshman indeksi, entropiya indeksi hamda milliy o'rtachalashtirish koeffitsiyenti kabi statistik ko'rsatkichlardan foydalanish ixtisoslashuv va diversifikatsiya darajasini aniqlashda katta ahamiyatga ega. Ushbu indikatorlar hududlarning iqtisodiy tarkibini chuqur tahlil qilish, tarmoqlar konsentratsiyasini baholash hamda istiqbolli rivojlanish yo'nalishlarini belgilash imkonini beradi. Natijada, klasterlash va sanoat ixtisoslashuvini ilmiy asosda tashkil etish hududiy iqtisodiyotni barqaror va muvozanatli rivojlantirishning muhim sharti sifatida namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Krugman, P. (1991). *Geography and trade*. Cambridge, MA: MIT Press.
2. Herfindahl, O. C. (1950). *Concentration in the U.S. steel industry* (Doctoral dissertation). New York: Columbia University.
3. Shannon, C. E. (1948). A mathematical theory of communication. *Bell System Technical Journal*, 27(3), 379–423.

4. Thünen, J. H. von. (1966). *Isolated state: An English edition of Der isolierte Staat*. Oxford: Pergamon Press. (Original work published 1826).
5. Weber, A. (1929). *Theory of the location of industries*. Chicago: University of Chicago Press. (Original work published 1909).
6. Christaller, W. (1966). *Central places in southern Germany*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall. (Original work published 1933).
7. Smith, A. (2007). *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*. Lausanne: MetaLibri. (Original work published 1776).
8. Ricardo, D. (2004). *On the principles of political economy and taxation*. Mineola, NY: Dover Publications. (Original work published 1817).
9. Heckscher, E. F., & Ohlin, B. (1991). *Heckscher-Ohlin trade theory*.